
М.М. Ведмедєв,
кандидат філософських наук,
доцент Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка

ЗНАННЯ І ЛЮДИНА ЗНАННЯ В СУСПІЛЬСТВАХ ЗНАННЯ

За останні 30–40 років зроблено чимало спроб адекватно визначити прийдешній тип людської суспільності. Пишуть про суспільство постіндустріальне, програмоване, телематичне, технологічне, сітьове, інформаційне, постсучасне, про стан світової анархії, прихід нового варварства тощо. Деякі з наведених і ненаведених визначень мають генералізуючий характер (скажімо, постсучасність), в інших робиться наголос на певних суттєвих особливостях нового устрою. Коли йдеться про ці останні, то увага дослідників концентрується здебільшого на характеристиках, пов'язаних з інформацією, знанням, комп'ютерно-телекомунікаційними технологіями, тобто з найбільш приголомшливими досягненнями сучасності. В англійській літературі для описування відповідних феноменів застосовують, з одного боку, вираз “information society” (Ф.Махлуп, Т.Умесао, У.Дайзард, Р.Кац, Й.Масуда та ін.), що вказує на інформаційну і технологічну природу сучасного суспільства, а з іншого – звороти, в яких є посилання на факт стрімкого зростання ролі знання в соціумі: “knowledge society” (Д.Белл, Д.Діксон, Н.Степ), “knowledge-based society”, “knowledgeable society” (Р.Лейн), “knowledge-value society” (Т.Сакайя). Під час перекладу відмінностей між ними не вбачають і вживають (якщо не брати до уваги нечисленні винятки) вираз “інформаційне суспільство”. Чи коректно ототожнювати інформаційне суспільство із суспільством знання? У працях дослідників згаданої проблематики (Н.П.Ващекін, А.Д.Урсул, І.С.Мелюхін, М.А.Мунтян) можна знайти цілу колекцію різноманітних характеристик як суспільства інформаційного, так і суспільства, цивілізації та культури, заснованих на знаннях. Однак, як слушно зауважує А.І.Ракітов, дефініціям властива значна аморфність [6, 82], що не є прийнятним: адже йдеться все ж таки про фіксацію в термінології різних аспектів цивілізаційного процесу. Це зауваження стосується і багатьох західних фахівців. Крім того, основоположним орієнтиром переважної більшості досліджень є розгляд фундаментальних змін у суспільствах, котрі пов'язують своє існування з широким застосуванням знань у різних сферах. Аналіз трансформації знання в суспільствах такого типу і є нашою метою. Водночас спробуємо уточнити відмінність між суспільством інформаційним і суспільством знань. І справа не в термінологічній коректності.

Емпіричні спостереження економістів, соціологів, наукознавців, фахівців у галузі ЗМІ засвідчують, що стан знання в сучасних інформаційних суспільствах є глибоко суперечливим. Створення розвиненого комп'ютерно-комунікативного середовища, з одного боку, доповнює і стимулює інтелектуалізацію людства, а з іншого – нерідко руйнує підвалини його творчої активності. Особливо, якщо процеси розгортаються в культурному контексті ціннісних настанов постмодерну.

Щодо змісту виразу “information society” (IS) зазначимо таке. Поширеним є застосування приблизних і спрощених тлумачень на кшталт: “інформаційне суспільство – система, максимально насичена інформаційно-комунікативними технологіями (ІКТ)”. Претензії на більш ґрунтовний підхід реалізуються у формуванні статистичних кількісних критеріїв (вартість створеної інформації, зростання кількості робітників у сфері виробництва даних, насичення суспільства телекомунікаційними мережами, швидкість передавання сигналів, вибуховий приріст кількості знаків), подаються в числовому вигляді. У висновку йдеться про появу якісно нового стану суспільства.

Можна скористатися й іншими – змістовими – ознаками. Скажімо, вести мову про створення специфічного інформаційного чи інформаційно-фінансового (не географічного, не економічного, не правового) простору, що дає змогу поєднати різноликий світ в одну

планетарну систему. Це єдине віртуальне середовище набрало рис автономного космосу, зрівнявшись за статусом з такими утвореннями, як геосфера чи техносфера.

Схожу картину маємо і в підході до визначення “knowledge society” та “knowledge-based society” (KBS). Тут є свої приблизні дефініції: “суспільство, в якому знання (зокрема, наукові) набирають великого поширення” або: “суспільство, в розвитку якого знання відіграють вирішальну роль”. А в тому разі, коли вживається вираз з певним специфічним наголосом, наводять більш докладний коментар. Свій термін “knowledge-value society” Т.Сакайя пояснює так: “... у суспільстві, яке сьогодні виникає, найбільшу повагу викликати спосіб життя, що супроводжується... споживанням мудрості (у її найширшому розумінні)... Саме продукція, більше, ніж будь-що, підтверджує доступність її власникові вищих знань... має володіти тим, що я далі називатиму цінністю (або вартістю), створеною знанням (knowledge-value). Я думаю, що нині ми вступаємо в новий етап цивілізації, на якому рушійною силою є цінності, створювані знанням, і саме тому я називаю цей етап суспільством, що базується на знанням створюваних цінностях (knowledge-value society)” [7, 342].

Як робочим скористаємось визначенням А.І.Ракітова, що виокремив чотири типи суспільств. Серед них KBS відповідають ті, “котрі виробляють усі конче потрібні для життєдіяльності і розвитку наукові знання, високі технології, наукоємні артефакти й послуги та які живуть в основному завдяки їм” [6, 91]. Інші ж типи соціумів різною мірою імпортують знання та технології, експлуатують власні природні ресурси. Суттєвими є дві обставини. З одного боку, сама наявність знань ще не є підставою для зарахування суспільства до першої категорії: потрібно його *генерувати*. А з другого – в KBS мають домінувати наукові знання. Цей, дуже чіткий критерій не дає змогу жодне з наявних суспільств віднести до категорії KBS. Хоча з певними застереженнями зразку відповідають США, далі Велика Британія, Німеччина, Франція, Японія. Ці держави порівнюються з Фінляндією, яка є лідером за насиченістю ІКТ на душу населення (IS).

Існує одна суттєва обставина, котра не має свого місця в щойно наведених міркуваннях. Мається на увазі явище так званої knowledge-based economy (КВЕ). Адже існує не просто зв'язка “наука – хай-тек-технологія”. Все це занурено в середовище майнових, вартісних, суб'єктивно-ціннісних, інвестиційних, мотиваційних, юридичних процесів, які є такими значущими, що фахівці іноді фактично не розрізняють KBS та КВЕ. “... Суспільство, яке приходить на зміну індустриальному виробництву, – пише С.М. Климов, – часто визначають як економіку, засновану на знаннях” [2]. Хоча ототожнення цих двох речей може здатися некоректним, але тут, безперечно, відображено реальний стан справ. Саме КВЕ, а не технології самі собою чи якоесь чудодійне навернення людства до нової релігії Розуму (якщо припустити таку можливість), є локомотивом когнітивно-інформаційних трансформацій суспільства.

Економіка змінює зміст дотеперішніх смислових конструкцій, стаючи не лише засобом господарювання, але й системою управління суспільством, ідеологією, формоутворювальним підґрунтям влади.

Які ж наслідки щодо статусу знання має певне економоцентричне світосприйняття? Ми є свідками стрімкого формування світового порядку, де виробництво неринкового об'єкта (не-товару) стає явищем маргінальним. І виробництво знання не є винятком. Звернімося у цьому зв'язку до такого серйозного постмодерністського дослідника, як Ж.-Ф. Ліотар. У праці “Ситуація постмодерну” він зосереджується на питанні про докорінну зміну способу легітимації науки. За доби Просвітництва наука здобувала соціальне визнання, використовуючи посилення на кшталт: служіння інтересам прогресу, народу, емансипація особистості. Але такі сентенції відверто розходилися з її іманентним принципом емпіричного обґрунтування. І на зміну старому принципу легітимації прийшла легітимація ринкова як єдиний аргумент, на який можна серйозно зважати. “Старий принцип, згідно з яким знання невіддільне від формування розуму і навіть самої особистості, застаріває й буде виходити з ужитку... Знання виробляється й буде вироблятися для того, щоб бути проданим,

воно споживається й буде споживатися, щоб набути вартості в новій продукції...” [3, 18]. Новий статус знання призводить до докорінної трансформації ролі освіти: університет втрачає функцію формування ідеалів, а продукує лише компетенції. Студента вже має турбувати не питання “Чи є це істинним?”, а питання “Для чого це потрібно й чи можна це продати?”. Володіння продуктивною компетенцією має бути таким, що продається. Отже, “припиняє існування... компетенція, що визначається за іншими критеріями: істинне – хибне, справедливе – несправедливе тощо...” [3, 124]. У постмодерністів не спостерігаємо особливої схильності сформулювати усі ті наслідки, які невідворотно впливають із наведених констатацій, – насамперед щодо становища тієї найважливішої частини корпусу наукового знання, яку не можна перетворити в товар. Адже щодо знання фундаментального, світоглядного неможливо заздалегідь сказати, які практичні результати воно матиме. Наслідком його має бути (а в наш час це можна спостерігати) згасання тих сфер інтелектуальної активності, які не призначені для отримання невідкладного зиску (економічного або політичного). Проте не секрет, що схожий стан справ є такою патологією в науці як органічній системі, котра призводить до її деградації.

Інший наслідок – той згубний вплив, що його справляє позбавлене гуманістичних рис знання на своїх носіїв.

Розглянемо ще один ланцюжок міркувань у згаданій праці Ж.-Ф. Ліотара. Ці міркування варті уваги, бо розкривають прихований глибинний зв'язок ціннісних орієнтацій постмодерну із сучасним комп'ютерно-комунікативним середовищем. Пропонується порівняти: 1) гру з неповною інформацією, де переваги має той, хто може отримати додаткові знання; 2) гру з вичерпною інформацією, коли не йдеться про отримання додаткових даних. Перша ситуація передбачає здобуття нового невідомого знання, друга – пошук вже готового в існуючих банках інформації. Тут результат “виникає з нової організації даних, що, власне, й становить собою “прийом”... Спробуємо зобразити світ знання епохи постмодерну як керований грою з вичерпною інформацією у тому сенсі, що вона в принципі доступна всім експертам: тут немає наукового секрету” [3, 126]. Звернімо увагу на слова “світ знань епохи постмодерну”.

Інтерпретуючи розмисли Ж.-Ф. Ліотара в контексті вивчення процесів глобалізації, дослідники небезпідставно вважають їх виявом “просторових” стратегій сучасного відкритого суспільства на відміну від “часових” (історичних) орієнтацій суспільства доби Просвітництва [5, 230]. Вертикальна відкритість майбутньому має бути замінена горизонтальною відкритістю культур, яким забороняється мати секрети однієї від одної. Процес здобуття нового знання поступається місцем надійнішій системі пошуку готових даних, а романтики періоду розвитку класичної науки змінюються винахідливими операторами систем Інтернету як резервуару існуючого знання.

Звичайно, не слід, вбачати в сучасній комп'ютерно-телекомунікативній системі загрозу великому творчому натхненню сучасника, справі генерації нового невідомого знання. Унікальність комп'ютера як втілення постіндустріальної техніки полягає в тому, що він у своїй природі не містить нічого такого, що однозначно зумовлювало б стратегію його використання: є таким, яким людина прагне його бачити, і питання полягає в тому, чого сама вона прагне. Суб'єкт постмодерну прагне до того, про що йшлося. А інформаційна система виявилася тим благодатним середовищем, у якому змогли актуалізуватися його потенційні прагнення. Але найсуттєвіше у всій цій історії те, що факт лишається фактом: феномен IS повстав проти феномена KBS. І, незважаючи на свою полемічну загостреність, висловлювання про те, що Інтернет втілює в собі “інформаційний кінець історії” певною мірою мають рацію.

Особливої уваги потребують проблеми, пов'язані з трансформацією, якої зазнає соціально-когнітивний тип особистості, втягнутої у вир інформаційно-когнітивних процесів сучасності. Фахівці в галузі knowledge-based economy типом особистості цікавляться мало, розглядаючи головним чином професійну та соціальну стратифікацію. Йдеться про перетворення робітників, зайнятих виробництвом, передаванням та використанням даних, в

домінантну групу в загальній сукупності працюючих. Чисельність її може бути різною. Проте не піддається сумніву, що вона перевершила групу індустріальних працівників і, зокрема, в США становить, напевно, близько однієї третини зайнятих.

Але що ж являє собою людина як соціально-когнітивний тип? Термінологічних виразів щодо неї існує чимало: “людина знання”, “інформаціональний робітник” (М.Кастельс), “когнітарій” (Е.Тоффлер), “символічний аналітик” (Р.Райх) та ін. Це – зовсім добре нам знайомий тип інтелігентної людини. Патріарх західного менеджменту П.Дракер пише про те, як змінилися мовні вирази останніми десятиліттями. В минулому не вживали таких словосполучень, як “людина, що володіє знаннями”. Казали : “освічена, вчена людина”. Освіченими вважали тих, хто мав широку ерудицію, був здатний провадити бесіду, писати на різноманітні теми. Додавали, що такі люди не займалися практичною діяльністю в певній конкретній галузі. Згадували Сократа, який вважав, що мета знання полягає в сприянні самопізнанню і саморозвитку особистості. (Згадаємо наведені розмисли Ж.-Ф. Ліотара на цю тему). Саме таке тлумачення знання протягом двох тисяч років мало визначальне значення для європейської системи освіти і, власне, для самого поняття знання. Сьогодні знання – інформація, що має практичну цінність і сприяє отриманню конкретних результатів. Це не загальне, а високо спеціалізоване знання. Висновок: нове суспільство має ґрунтуватися на знанні, організованому в спеціалізовані дисципліни, *а його членами мають бути люди, які володіють спеціальними знаннями в різних галузях* [1, 54].

Описані особливості, гадаємо, досить точно передає knowledge-workers, у якому мається на увазі, що нині працівники, пов’язані з інтелектуальним виробництвом, на відміну від таких працівників минулих часів, вже не є дозвільним класом (тобто верствою, що користувалася матеріальними благами та мала вільний час для духовної реалізації). Тепер вони виступають саме як трудівники тієї сфери знання, в якій останнє є продуктом їхньої основної діяльності, а не лише їх вільною творчою самореалізацією.

Цікавою у зв’язку з обговорюваною проблемою є концепція російського дослідника О.Неклесси. В ній, незважаючи на наявність певних спірних і недостатньо обґрунтованих моментів, дістала відображення низка реальних обставин сьогодення. О.Неклеса вважає, що 60–70 рр. ХХ століття стали епіцентром епохального цивілізаційного перелому, приходом нової доби, для якої ще не знайдено прийняттого визначення. Ця революція, на відміну від попередніх, була спрямована передусім на людину, а вже далі – на перебудову політичних структур. На історичній арені з’явився клас людей, яких дослідник нарікає ім’ям “люди повітря”, “ефірократія”, оскільки вони пов’язані з нематеріальним, “повітряним” боком виробництва і не причетні до товарних або промислових елементів діяльності. Це – вкрай строката і еkleктична плеяда, у складі якої – як представники еліти в більш-менш традиційному розумінні цього слова, так і фінансисти, юристи, керівники засобів інформації та комунікації, представники системи освіти, виховання, соціального контролю. З іншого боку, на лідерство претендувала поросль, що мала специфічний відтінок контркультурного походження.

Їхня активність розгортається в просторі, так би мовити, іншого індустріалізму, що функціонує на основі не стільки науково-технічних чи промислових, скільки соціогуманітарних та когнітивних технологій. У цьому рухливому середовищі виникають віртуальні, а водночас і цілком реальні підприємства. Реальні – з точки зору такого надійного критерію, як ступінь ринкової капіталізації.

Амбіційні корпорації, невидимі коледжі, інтелектуальні фабрики, різноманітні клуби, співтовариства, комісії – вся ця гнучка індустрія наповнює світ продуктами діяльності, що мають, так би мовити, цілком відчутний на дотик характер – у вигляді концептів, сенсів, семантичних стереотипів, кодів, алгоритмів діяльності. Тут присутні й унікальні зразки, і продукція типово конвеєрного виробництва. Іноді з’являється навіть специфічний інтелектуальний мотлох, на який, однак, існує масовий попит, що дає значний зиск.

Дослідник наголошує, що в минуле відходить домінування буржуазії, котра володіла власністю, засобами виробництва. Новий правлячий клас, що приділяє увагу не стільки

власне виробництву, “скільки складним схемам руху фінансів, інформації, нематеріальним активам... особливим формам капіталу... інтелектуальному, символічному, соціальному, культурному, людському” [4]. Відбувається фактичне переоформлення власності з категорії політико-економічної і, частково, юридичної у розряд реальності інформаційної, автмотиваційної, навіть ігрової.

О.Неклесса певною мірою зачарований змальованими ним представниками нової інтелектуальної еліти, нагороджуючи їх епітетами на кшталт “поводирі в майбутнє”, “володарі унікального дару” (особистих здібностей) тощо. Проте саме руками цієї нової порослі здійснюються глобальні валютно-фінансові спекуляції, що загрожують безпеці та існуванню суспільства, маніпулятивно скеровується у потрібне річище громадська думка під час військових та політичних авантур, рекламно забезпечується масова циркуляція всього того духовного та речового мотлоху, що супроводжує існування споживацької цивілізації.

Питання про соціально-культурний тип особистості в значною мірою лишається відкритим. Мабуть, доцільно було б не обмежуватися пошуком єдиного поняття, а побудувати класифікацію людей знання, де знайдуть своє місце і “робітники сфери знання”, і “інтелектуали”, і “люди повітря”.

Врешті-решт увесь колосальний вплив сучасних соціальних, фінансових, правових та інших “м’яких” соціогуманітарних технологій був би неможливий без здобутків комп’ютерно-телекомунікативної революції.

Підсумовуючи, зазначимо глибоко суперечливий характер існування знання і людини в сучасному інформаційно-когнітивному середовищі. З одного боку, є потреба в генерації величезних обсягів знання з метою його застосування в інноваційно-технологічній сфері. З іншого боку, знання й пов’язана з ним особистість зазнають суттєвих соціально-екзистенційних деформацій, що в історичній перспективі може зробити проблематичним реалізацію наявного вектора цивілізаційного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Дракер П.* Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 1999.
2. *Климов С.М.* Значение интеллектуальных ресурсов в постиндустриальной экономике // <http://www.elitarium.ru>
3. *Лиотар Ж.-Ф.* Состояние постмодерна. – М.; Спб., 1988.
4. *Неклесса А.И.* Новый интеллектуальный класс // <http://www.archipelag.ru>
5. *Панарин А.С.* Искусшение глобализмом. – М., 2002.
6. *Ракитов А.И.* Регулятивный мир: знание и общество, основанное на знаниях // Вопросы философии. – 2005. – № 5.
7. *Сакайя Т.* Стоимость, создаваемая знанием, или История будущего // Новая постиндустриальная волна на Западе.